

Сінтаксічныя сродкі выражэння мэты ў публіцыстычным стылі сучаснай беларускай літаратурнай мовы

Ступень развіцця функцыянальна-семантычнай катэгорыі (ФСК) мэты ў сучаснай беларускай літаратурнай мове на сінтаксічным узроўні вельмі высокая ў параўнанні са ступенню развіцця гэтай катэгорыі на іншых моўных узроўнях. Сінтаксічная катэгорыя мэты прадстаўлена строгай і складанай сістэмай значэнняў, якая мае полеваю структурыванасць і кожная семантычная мэтавая разнавіднасць выражаецца пэўным наборам сінтаксічных адзінак.

Пры апісанні мэтавага сінтаксісу ў парадыгматычным аспекце ўся сістэма сінтаксічных сродкаў падзяляецца на тры падсістэмы (парадыгмы) у залежнасці ад сінтаксічных узроўняў. Падсістэма простага сказа ўключае сказы, у якіх мэтавае значэнне выражаецца словам, спалучэннем слоў, прыназоўнікава-склонавай формай, словазлучэннем, сінтаксічным зваротам. Падсістэма складанага сказа прадстаўлена наступнымі тыпамі складаных сказаў: а) складаназалежнымі з даданымі акалічнаснымі мэты; б) складанымі бяззлучнікавымі сказамі, сувязь паміж часткамі якіх выражаецца лагічна, кантэкстуальна, з дапамогай лексічнага напаўнення частак. У падсістэму тэксту ўваходзяць складаныя сінтаксічныя цэлыя (ССЦ), кампанентамі якіх з'яўляюцца адзінкі першых двух сінтаксічных узроўняў, звязаныя паміж сабой сэнсавай паслядоўнасцю. Па меры ўскладнення структуры сінтаксічных катэгорый павялічваецца і аб'ём перадаваемай імі мэтавай інфармацыі, паколькі ўзаемадзеянне лексічных значэнняў слоў у складзе сінтаксічнай адзінкі заснавана на тым, што кожнае слова мае сваё лексічнае значэнне, характэрнае для яго ў сістэме мовы. Інакш кажучы, чым большая сума лексічных значэнняў слоў, тым больш аб'ём перадаваемай інфармацыі. Мэтавая інфармацыя можа выражацца як экспліцытнымі спосабамі, так і імпліцытнымі.

Сукупнасць спосабаў і сродкаў выражэння сінтаксічнай катэгорыі мэты складае яе лексіка-граматычнае поле. Ядро гэтага поля ўключае сінтаксічныя катэгорыі з чыста мэтавым значэннем, а перыферыю арганізуе набор сродкаў выражэння семантычных разнавіднасцей мэтавага значэння і выпадкі сумяшчэння значэння мэты з іншымі лексіка-граматычнымі значэннямі.

У публіцыстычным стылі чыста мэтавае значэнне экспліцытна выражаецца на ўзроўні простага сказа дзейнікамі і іменнымі словазлучэннямі з рознымі структурнымі тыпамі залежнага кампанента (ЗК). У канструкцыі дзеяслоў + інфінітыў мэтавы інфінітыў выступае ў форме закончанага трывання, паколькі закончанае трыванне інфінітыва больш ярка выражае значэнне мэты і выразна перадае жаданне суб'екта не толькі здзейсніць дзеянне, але і дасягнуць мэты. У інфінітыве незакончанага трывання

значэнне мэты аслабленае, у ім утрымліваецца ўказанне толькі на гатоўнасць суб'екта да здзяйснення дзеяння (параўн.: з'ехаліся адсвяткаваць / з'ехаліся святкаваць). У публіцыстычных тэкстах інфінітыў заўсёды стаіць у постпазіцыі. Выпадкі ўжывання інфінітыва мэты ў прэпазіцыі рэдка сустракаюцца ў стылі мастацкай літаратуры і гутарковым (параўн.: ... тады можна будзе і вячэраць дадому ісці... К.Чорны).

У публіцыстычным, навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях для выражэння чыста мэтавага значэння ўжываецца канструкцыя дзеяслоў + вытворны прыназоўнік (з мэтай, - аю; з намерам) + інфінітыў, што тлумачыцца тым, што вытворныя прыназоўнікі характарызуюцца большай выразнасцю, паўназначнасцю і канкрэтнасцю, чым невытворныя (параўн.: паехалі з мэтай разабрацца). Актыўным сродкам выражэння чыста мэтавага значэння ў публіцыстычным, а таксама ў навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях з'яўляюцца канструкцыі мець на мэце, ставіць мэтай (ставіць за мэту), здавацца мэтазгодным + інфінітыў: “Такая функцыянальная двухпланавасць мае, відавочна, на мэце з самага пачатку падкрэсліць адзінства агульнага і адзінкавага, паказаць у канкрэтнай гісторыі італьянскага гуманіста нейкія значна больш шырокія, агульначалавечыя праблемы”. “У гэтай сувязі здаецца мэтазгодным сканцэнтраваць вырашэнне пытанняў энергаабеспячэння ў адзіным рэгіянальным органе”.

Неабходна адзначыць, што немэтазгодна і непажадана разбіваць выразы мець на мэце, ставіць мэтай (ставіць за мэту), здавацца мэтазгодным пабочнымі словамі. Так у першым прыкладзе слова відавочна неабходна паставіць перад выразам мець на мэце.

Адным з асноўных экспліцытных сродкаў выражэння мэты ў публіцыстычным стылі з'яўляюцца іменныя словазлучэнні з залежным інфінітывам. Лексіка-граматычны клас назоўнікаў, якія ўдзельнічаюць у выражэнні чыста мэтавага значэння ў складзе іменных словазлучэнняў з залежным інфінітывам малаколькасны і ўключае наступныя назоўнікі: жаданне, намер, імкненне, замысел (параўн.: жаданне даведацца, намер перабрацца). ЗК стаіць заўсёды ў пазіцыі.

Шырока ў простым сказе для выражэння чыста мэтавага значэння выкарыстоўваецца канструкцыя дзеяслоў + прыназоўнік + назоўнік. Такія канструкцыі з невытворнымі прыназоўнікамі для, дзеля, да, к, на, у, за (сказаць дзеля перасцярогі, падрыхтавацца да экзаменаў, накіраваліся на падмацунак, выбрацца ў вандраванне, аддаць у дар, змагацца за мір) ужываецца амаль ва ўсіх стылях, а з вытворнымі (у імя, у гонар, у знак, у мэтах, з мэтай, у інтарэсам) – толькі ў публіцыстычным, навуковым і афіцыйна-справавым: “Але сітуацыя, калі мова аказвае рэальны ўплыў на свядомасць з прычыны сваёй натуральнай спецыфікі (адносіны “мова – ідэалогія”), менш грамадска значная, чым сітуацыя, калі свядома фарміруюцца пэўныя ўласцівасці мовы з мэтай яе далейшага выкарыстання для ўздзеяння на масавую і індывідуальную свядомасць і паводзіны (адносіны “ідэалогія → мова → ідэалогія”)”. Значна радзей у публіцыстыцы ўжываюцца субстантыўныя словазлучэнні з залежнай прыназоўніка-

склонавай формай з прыназоўнікамі да, за, імя (імкненне да ведаў, барацьба за мір, змаганне ў імя вызвалення). Прычына малаўжывальнасці субстатыўных словазлучэнняў з залежнай прыназоўнікава-склонавай формай, відаць, у тым, што яны паўтараць узор адпаведных дзеяслоўных словазлучэнняў і могуць замяняцца апошнімі.

Асаблівасцей ужывання мэтавых сінтаксічных канструкцый на ўзроўні складанага сказа і ССЦ не адзначаецца. Асноўным сродкам выражэння экспліцытнага чыста мэтавага значэння з'яўляецца складаназалежны сказ са злучнікам каб і ССЦ, у якім мэта выражаецца ў стрыжневым сказе, а ў наступным – дзеянне(і), што выконваецца для дасягнення гэтай мэты: “Азнямленню з арганізацыяй навуковай працы ў ВНУ садзейнічала пашырэнне абмену дэлегацыямі работнікаў вышэйшай школы. Увосень з гэтай мэтай прадстаўнікі Польшчы наведалі БДУ”.

Як паказвае аналіз фактычнага моўнага матэрыялу, у публіцыстычным стылі актыўна функцыянуюць адзінкі ўсіх трох сінтаксічных узораў, якія экспліцытна выражаюць чыста мэтавае значэнне: на ўзроўні простага сказа – дзеяслоўныя канструкцыі ГК + інфінітыў, ГК + каб + інфінітыў, ГК + з мэтай + інфінітыў, ГК + з намерам + інфінітыў, мець на мэце, ставіць мэтай, ставіць за мэту, здавацца мэтазгодным + інфінітыў, ГК + інфінітыўны адасоблены зварот са злучнікам каб, ГК + бяззлучнікавы інфінітыўны адасоблены зварот, ГК + прыназоўнікава-склонавая форма: для (дзея) + род., да + род., к + дав., на + він., у + він., у імя, у гонар, у знак, з мэтай, у мэтах, у інтарэсах + род.; іменныя назоўнікавыя канструкцыі: ГК + інфінітыў, ГК + прыназоўнікава-склонавая форма да + род., у імя + род., за + він.; на ўзроўні складанага сказа складаназалежным сказам са злучнікам каб, са злучнікам каб і суадноснымі словамі для (дзея) таго, на тое, з тым, у імя таго, з той мэтай, са злучнікамі для (дзея) таго каб, на тое каб, затым каб, а таксама бяззлучніковым складаным сказам; на ўзроўні тэксту ССЦ.

Імпліцытнае выражэнне чыста мэтавага значэння прадстаўлена ў публіцыстычных творах значна вузей. Асновай імплікацыі як спосабу перадачы мэтавай інфармацыі з'яўляюцца рэалізацыя значэнняў многазначных слоў (прыназоўнікаў), экспліцытна выражаная інфармацыя, а таксама веды па даным пытанні, атрыманыя або з кантэксту, або з калектыўнага вопыту.

На сінтаксічным узроўні простага сказа імпліцытнае чыста мэтавае значэнне перадаецца дзеяслоўна-іменнымі словазлучэннямі з прыназоўнікамі да, у і інфінітыўнымі адасобленымі зваротамі са злучнікам каб.

У словазлучэннях з прыназоўнікам да і родным склонам залежнага назоўніка з канкрэтнай семантыкай ГК абазначае рух, а залежная прыназоўнікава-склонавая форма імпліцыруе мэту гэтага руху: “Нібы некалі, даўным-даўно, у далёкім дзяцінстве, калі вось бяжыш першымі змрокамі з коўзанкі, бяжыш да цёплай хаты і не прамінеш ніводнай замёрзлай лужыны...” (праўн.: бяжыш да хаты, каб хутчэй пагрэцца). Імплікацыя заснавана на тым, што актуалізуецца не сам прадмет, да якога накіраваны рух, – увага канцэнтруецца на якаснай характарыстыцы гэтага прадмета.

Важную ролю адыгрывае і семантыка дзеяслова: не проста ішоў, а бег з мэтай пагрэцца. У словазлучэннях з залежным кампанентам у + він. асновай імплікацыі з'яўляецца экспліцытна выражаная інфармацыя: “Што ж да злачынцаў, то яны кінулі машыны і разбегліся ў поле” (параўн.: кінулі машыны і разбегліся ў поле, каб схавацца). Актualізуецца папярэднее дзеянне кінулі (машыны), накіраванае на дасягненне мэты схавацца, злачынцы не проста пайшлі, а разбегліся ў поле з мэтай схавацца.

У галоўным кампаненце інфінітыўных адасобленых зваротах мэты са злучнікам каб утрымліваецца экспліцытная інфармацыя аб руху: накірунку гэтага руху, а ў залежным – імпліцытная інфармацыя аб мэце гэтага руху. Імплікацыя заснавана на актуалізацыі якаснай характарыстыкі асобы, да якой накіравана дзеянне: “... збіраліся ісці да хворых дзяцей, каб астацца там на цэлую ноч” (параўн.: каб застацца там на цэлую ноч з мэтай даглядаць дзяцей). Імпліцыруецца мэта “даглядаць хворых дзяцей”.

Імпліцытная частка мэтавай інфармацыі рэалізуецца на ўзроўні тэксту складаным сінтаксічным цэлым, у якіх стрыжневым скаазе (або ў стрыжневых сказах) утрымліваецца экспліцытная інфармацыя аб дзеяннях суб'екта, характары гэтых дзеянняў, а ў наступным(ых) – імпліцытная інфармацыя аб мэце гэтых дзеянняў. Чыста мэтавая інфармацыя імпліцытна існуе на аснове экспліцытнай. У ССЦ гэтыя віды інфармацыі успрымаюцца без размежавання, як адзін інфармацыйны комплекс: “Ён кінуўся да машыны. Услед пасыпалася каменне. Вытнутая каменнем нага не магла даць рады матору. Машына стала раптам чужой, непатрэбнай. Ён перабег дарогу, скочыў праз канаву і бег уздоўж ручка ў глыб лесу (параўн.: бег уздоўж ручка ў глыб лесу з мэтай схавацца). Характар дзеяння суб'екта падпарадкаваны дасягненню мэты: бег, каб хутчэй схавацца, утаіцца).

Імпліцытнае выражэнне чыста мэтавага значэння (паралельна з экспліцытным) выкарыстоўваецца ў публіцыстычным стылі, як і ў навуковым, для выкладу інфармацыі ў выглядзе графікаў, табліц і г.д./, якія суправаджаюцца адпаведнымі тлумачэннямі. І аб'ём інфармацыі, што ўтрымліваецца ў той форме, значна большы, чым аб'ём экспліцытнай інфармацыі.

Часта ў публіцыстычных матэрыялах сустракаюцца канструкцыі з парцэляцыяй, у якіх адсутнічае дыферэнцыяльная семантычная прыкмета актыўнага, свядомага дзеяння, накіраванага на дасягненне мэты (параўн.: “Каб жа гэтага не заўважылі!”, “Каб жа ім даказаць”, “Каб расці і квітнець нашай славе”). Такія моўныя адзінкі не выражаюць чыста мэтавага значэння, а з'яўляюцца канструкцыямі з моцнай экспрэсіяй.

Такім чынам, у публіцыстычным стылі як функцыянальнай разнавіднасці сучаснай беларускай літаратурнай мовы чыста мэтавае значэнне рэалізуецца сістэматычнымі канструкцыямі ўсіх трох узроўняў, экспліцытным і імпліцытным спосабамі. Для мэтавых канструкцый характэрны розныя віды інверсіі, паўторы, наяўнасць рытарычных пытанняў і звароткаў.